

Fund & Fortid

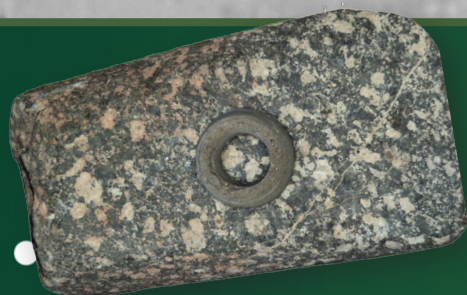
ARKÆOLOGI FOR ALLE

NUMMER 4 • 2025

KELTERNE • BAUTASTEN • SKÅLTEGNSSTEN
LÆGEUDSTYR • TRO OG OVERTRO • GLEMTE MØDRE

De ministerio dæmonum.

DANSKE AMATØRARKÆOLOGER

INDHOLD

LEDER: Kelterne på Moesgaard

<i>Xenia Pauli Jensen og Camilla Bjarnø</i>	3
Hvad blev der af hullerne?	
<i>Josefine Franck Bican</i>	5
Mellem tro og overtro	
<i>Jeppe Boel Jepsen</i>	8
Skibe i skoven	
– og hvordan naturfredning bevarer fortidsminder i Gryet på Bornholm	
<i>Jens Berthold og Finn Ole Nielsen</i>	18
Arkæologiske spor efter fortidens læger	
<i>Annette Elna Frölich</i>	23
Et kors til en værdighedsstav?	
<i>Gert Hvidberg Jensen og Jørgen Jørgensen</i>	30
Eksperimentel arkæologi i Letland	
<i>Per Nielsen</i>	37
Arkæologiens Glemte Mødre	
– Vi graver i arkæologihistorien	
<i>Anna Thestrup, Maya Tønning Pedersen,</i> <i>Signe Helles Olesen og Katrine Balsgaard Juul</i>	42
Julehilsen og Advisering om Årsmøde 2026	
<i>DAA's bestyrelse og Fund&Fortids redaktion</i>	49
Passer det?	
<i>Palle Eriksen</i>	50
Thy Rally 2025	
<i>Allan Faurskov</i>	52
På tur til Danmarkshistoriens begyndelse i Slesvig med VETEKTOR Buddy	
<i>Martin Sonne-Schmidt</i>	54
BOGOMTALE / Persongalleri	
<i>DAA's bestyrelse og Fund&Fortids redaktion</i>	55
Hemmelige bogstaver og mystiske håndtegn	
<i>Jeppe Boel Jepsen</i>	56

Årsabonnement på Fund&Fortid

Fund&Fortid udgives af Danske Amatørarkæologer (DAA) og udsendes fire gange om året i marts, juni, september og december til alle medlemmer af DAA.

Et årsabonnement på Fund&Fortid koster kr. 305,00 i 2025, dog kr. 255,00 for abonnenter, der er medlem af en af DAA's lokalforeninger (se listen på www.arkaeologi-daa.dk).

Medlemskab af DAA tegnes hos DAA's kasserer, Pia Bischoff, e-mail: pia.bischoff@outlook.dk. Årsabonnement på Fund&Fortid tegnes hos redaktør Benny Staal, e-mail: b9staal@outlook.com, tlf.: +45 5162 1694. Årets hidtil udkomne numre af Fund&Fortid eftersendes.

Abonnementet/kontingentet betales til DAA's bankkonto: reg. nr. 9070, kontonr. 1642723169 eller til MobilePay nr. 80916. Ved betaling fra udlandet: IBAN: DK9890701642723169. SWIFT-BIC: VRSPDK 22. Husk at angive navn, tlf.nr., postadresse og e-mail-adresse. Ved betaling som medlem af en af DAA's lokalforeninger bedes I opgive foreningens navn.

Abonnement/medlemskab følger kalenderåret og gælder, indtil det opsiges. Opsigelse skal foretages skriftligt til DAA's kasserer inden udgangen af året og gælder fra det efterfølgende år.

Hovedmotiv

Nisser. Den ældste gengivelse af disse tjenende vætter (overnaturlige naturvæsener) fra "De ministerio dæmonum" – "Om vætternes gerninger". Fra den svenske ærkebiskob Olaus Magnus' "Historia de gentibus septentrionalibus" – "Historien om de nordiske folk". Trykt i Rom i 1555.

Vignetter

Bjergartsøkse med påbegyndt ud-boring til skaft. Broholm Slot. Foto: Benny Staal.

Stavkors fundet i Odder Kommune i 2024. Finder og fotograf: Eigil Dam, Odder.

"Romer" fundet på Thy Rally 2025. Foto: Allan Faurskov.

Redaktion

Benny Staal (ansvarshavende redaktør), Niels Bødker Thomsen, Iben Skibsted Klæsøe, Jeppe Boel Jepsen, Freddy Arntsen, Josefine Franck Bican, Rikke Søgaard og Alan Tomlinson. Korrektur: Suzanne Barry.

Layout: Freddy Arntsen, e-mail: freddy@arntsen.dk
Tryk: Jørn Thomsen Elbo A/S, Essen 22, DK-6000 Kolding, tlf.: +45 7637 6000, e-mail: jto@jto.dk

Forslag til artikler, indlæg, nyheder, annoncer m.m. sendes til: Benny Staal, Gaabensevej 212, DK-4800 Nykøbing F., tlf.: +45 5162 1694, e-mail: b9staal@outlook.com

Indsend venligst artikler og fotos i elektronisk form, på cd/dvd eller som vedhæftet fil. Illustrationer: Skarpe farvefotos som papirbilleder eller digitale billeder med en filstørrelse på min. 1 Mb.

Aktuelt stof, som forventes bragt i kommende numre, skal indsendes senest otte uger inden udgivelses-måneden.

Støttet af Krogagerfonden

Skibe i skoven – og hvordan naturfredning bevarer fortidsminder i Gryet på Bornholm

Fig. 1. Bautasten i Gryet. Foto: Jens Berthold, Bornholms Museum

Af Jens Berthold og Finn Ole Sonne Nielsen

Selvom et fortidsminde er opmålt og fredet for 150 år siden og er kendt af enhver arkæolog, som har besøgt Bornholm, betyder det ikke, at der ikke kan erkendes ny viden om stedet. En af Danmarks ældste fredninger viste sig nemlig at gemme på hemmeligheder, som først blev afsløret i 2024.

Navnet Gryet og bautasten

Pladsen, som er velkendt, men alligevel delvis ukendt og uudforsket, kaldes for "Gryet" (fig. 1). Det kommer af det oldnordiske "grjót" og betyder "sten/kampesten/stengrund", især når flere af dem findes samlet, dvs. ikke enkeltstående sten. Stednavnet kendes fra tre forskellige steder på øen, og da de alle er knyttet til jernaldergrav-

pladser, er det sandsynligvis ikke en tilfældighed. Mens det ene findes mellem Store Frigård og husmandsstedet Gryet i Østermarie, findes det andet, med de aktuelle undersøgelser, mellem Døvregård og Nørre Bjerpegård øst for Bodilsker Plantage. Et tredje stednavn findes sydøst for Røbro Mølle ved Bondegård i Rø.

Store Frigård (BMR 3730) blev udgravet fra 1954 til 1963 af Ole Klindt-Jensen, en af Bornholms kendteste arkæologer og jernalderforskere. Med 1256 brandgrave fra tiden mellem 500 før og 400 efter Kristi fødsel er det Bornholms største brandgravfelt fra førromersk til romersk jernalder, som var i brug i næsten et årtusind. Pladsen er aktuelt under bearbejdning af arkæolog Tine Trolle, Arkæologisk Center, Bornholms Museum, og et internatio-

nalt forskerhold, som undersøger dens betydning for Bornholms forhistorie og øens forbindelse over Østersøen. Som "Øen i midten" kan der påvises nære kontakter til polske og svenske landsdele.

Men hvorfor skal vi fordybe os i det "forkerte" Gryet og ikke starte med den "rigtige" lokalitet? Gryet ved Bodilsker Kirke er også stedet, man almindeligvis støder på, når man leder efter navnet. En lille ekskurs til Store Frigårds Gryet viser både ligheder og forskelle på disse to jernaldergravpladser. Den ene er en turistattraktion, den anden usynlig. Den ene er formentlig næsten helt udgravet, den anden er kun sporadisk undersøgt. Den ene ligger på jord, som i mange år blev dyrket, den anden ligger under skov og er aldrig pløjet. Den ene er uden bevarede grav-

monumenter på overfladen, den anden rummer Bornholms største samling af bautasten. Og her kommer stednavnet i spil igen, som vel ikke tilfældigt knytter begge pladser sammen.

Af de mere end 1000 kendte bautasten på Bornholm er 250 bevaret og heraf 67 alene i skoven Gryet. Ved Store Frigård-pladsen giver stednavnet en antydning af, at der engang har stået oprejste sten, som sandsynligvis markerede en del af gravene også her. I 1870 nævner sognebeskrivelsen "Brandpletter med Brolægninger af Smaasteen. Egnen kaldes Gryet". Stenene blev sandsynligvis fjernet i de sidste århundreder, fordi der var brug for dem til anlæg af kirker, broer eller jernbaner, og fordi det skabte plads til dyrkning. Som nævnt er der kun en fjerdedel – eller bedre sagt sandsynligvis højst en fjerdedel – af de bornholmske bautasten bevaret. Ligesom andre fortidsminder, som var lavet af kampesten, såsom skibssætninger, jættestuer, dysser og runesten, blev de brugt, flyttet eller smadret for at skabe plads og for at bruge stenene til noget "fornuftigt". I dag ville fornuften og loven sige, at vi skal passe på vores kulturarv fra de ældste tider. De skal jo dels vise vores mangfoldighed af forhistoriske levn, og dels må de også gerne tiltrække turister, som kommer for at nyde kulturlandskabet og mystikken ved samlinger af store grå granitsten, som står i skovene og ligner en hær af afdøde bornholmere.

Tidligere var "fornuften" mere rationel: Hvis der skulle bruges sten, vidste man, hvor de kunne hentes. En sjov historie er derved knyttet til Gryet ved Bodilsker. En af bautastene, der stod på en lille høj, blev nemlig flyttet til Nexø Kirdegård og benyttet som gravmonument. En læge i Nexø kilede toppen af stenen og tog den med til kirkegården, hvor den stod som gravsten i mange år. Efter sløjfning af graven blev stenen sat som minde på de ukendtes grav, hvor den står den dag i dag. Desværre er det endnu ikke lykkedes at bytte den med en anden sten, så den kan komme tilbage på sin oprindelige plads.

Gryet ved Store Frigård minder os altså om, at mange af øens jernaldergravpladser kun er bevaret med deres underjordiske grave, men dengang muligvis mere lignede det, som turisterne i dag ser på den anden plads med navnet Gryet. Bevaringsforholdene varierer meget.

"Vores" Gryet (BMR 3017) ligger i det sydøstlige hjørne af øen, 4,5 km fra den nærmeste kyst, 1,5 km fra tilflugtsborgen Gamleborg i Paradisbakkerne og 7 km fra Sorte Muld, som blev en af de vigtigste jernalderbopladser i denne periode. Udover Gryet findes der en anden stor, kendt og i samme grad ukendt/uudforsket bautastenssamling på Bornholm. Den hedder Louisenlund og ligger kun 8 km herfra. Den blev, ligesom Gryet, fredet i arkæologiens barndomstid i midten af 1800-tallet. Det medførte, at den stadig er til stede i dag, mens andre pladser ikke var så heldige!

Fortidsminder i skov

Nu er Gryet og Louisenlund dækket med skov, som, ligesom loven, garanterer en bevaring af ældgamle strukturer under jorden og på jordoverfladen, det som ellers tit bliver ødelagt af intensiv dyrkning og alle de andre aktiviteter, som benytter sig af store maskiner. Målet at bevare pladsen har også Danmarks Naturfond under Danmarks Naturfredningsforening, som ejer Gryet. Bortset fra at foreningen med sine vedtægter redder naturen, redder den dermed også kulturen – nemlig de arkæologiske fund og strukturer. Og det drejer sig både om dem, som er synlige på overfladen såsom bautasten, gravhøje og røser, og dem, som ligger skjult i jorden. Mange af dem ligger heller ikke så dybt, at de ville kunne tåle og overleve tung landbrugsdrift. Det står derfor helt klart, at den fredede skov i Gryet, som henligger uden ethvert økonomisk pres, er langt bedre stillet sammenlignet med fortidsminder, der er truet af moderne skovbrug. Den skal nemlig ikke levere byggematerialer, brændsel og i sidste ende penge. De sidste årtier er der sket en langt større forandring på skovoverfladen end hidtil. Hvor der tidligere brugtes heste til at trække fældede træ-

stammer ud af skovene på den frosne vinterjord, er der i dag kæmpe maskiner med langt flere hestekræfter, som færdes på næsten urørte og følsomme overflader. Af og til efterlader de bare et hærværk efter skovning og dybdepløjning som forberedelse til nyplantning af skov. De gode gamle tider, hvor skov næsten automatisk betød en beskyttelse af fortidsminder, er i stor udstrækning for længst fortid. Det kendte fænomen fra markerne, at de øverste decimeter er forstyrret og arkæologisk set "tabt", spreder sig nu mere og mere ind i vores skove. Det berører ikke kun de kendte fortidsminder, men i særdeleshed også de ukendte. Her mister vi flere og flere chancer for at udforske de meget følsomme fortidsminder såsom oldtidsagre, hulveje, røser, diger, skelgrøfter og volde, som kan have ligget der i mange tusind år – og altså også grav- og bopladsfund. Det er sådanne strukturer, vi hidtil kun har kunnet dokumentere via studier af LIDAR-kort. Og selvom de er en skat af oplysninger til rekonstruktion af fortidens kulturlandskab, er de muligvis på sigt bare en – den eneste? – "kopi" af fortidsmindernes overflade. Ikke mere og ikke mindre.

Fig. 2. Skiltning af Gryet blev oprettet som led i Slots- og Kulturstyrelsens projekt "Danmarks oldtid i landskabet". Foto: Jens Berthold, Bornholms Museum.

Arkæologiske undersøgelser

Her er Gryet ved Bodilsker et eksempel på, at det kan betale sig at kigge nærmere på fortidsminder i skov.

Gryet er en gravplads placeret langs en vej med lang begravelsestradition, ikke kun i jernalderen med oprejste granitsten som markering af gravene. Man kender også til to rundhøje, mindre røser og enkelte brandgrave samt stenfundamenter til endnu flere allerede fjernede bautasten. Fundene vidner om begravelser helt op til vikingetiden. Der er ikke mange genstandsfund herfra, som er havnet på Bornholms Museum eller på Nationalmuseet, der kan datere begyndelsen eller slutningen af brugstiden her. De bevarede bautastene blev i 1875 købt til fredning af amtmand Emil Vedel, som grundlagde den arkæologiske forskning på Bornholm. Den nok største udgravning blev foretaget af arkæolog Benny Staal for Bornholms Museum i den sydvestlige del udenfor det fredede skovområde (BMR 3650). Her åbnedes i 2011, i den dyrkede mark, to områder på i alt 1230 kvadratmeter for at afgrænse gravfeltet. Endnu i 1824 stod der i dette område seks bautastene, som før 1869 blev fjernet i forbindelse med opdyrkning. Ved udgravningen viste der sig under pløjebunden fem brandgrave og fire stenfundamenter til bautastene. Én af gravene indeholdt en slibesten af norsk skifer, som normalt dateres til vikingetid 800-1000 e.Kr. Også Gryet har altså været endnu større og har lidt tab i sine yderkanter, før det hele kunne fredes. Undersøgelsen foregik i forbindelse med Slots- og Kulturstyrelsens projekt "Danmarks oldtid i landskabet" (<https://slks.dk/index.php?id=21314>). Derfor informerer deres fine skiltning i dag om hele pladsen (fig. 2).

Nye undersøgelser med Georadar

I et flerårigt samarbejde mellem Bornholms Museum, GeoSphere Austria og Wiens Universitet kom et hold af geofysikere med deres måleudstyr til Bornholm for at udføre målinger bl.a. ved Gryet i 2023 og 2024. Målingen i 2023 foregik på marken udenfor de bevare-

Fig. 3. Immo Trinks fra Universitetet i Wien måler med GPR i Gryet. Foto: Jens Berthold, Bornholms Museum.

de bautastene. I april 2024 kom de igen til en mere avanceret og tidskrævende opgave. I stedet for at trække deres magnetometer og GPR (= ground penetration radar) med ATV i stor hastighed uden hæmsko over store felter skulle de nu måle mellem træerne midt i skoven. Holdet bestod denne gang af geofysikere Immo Trinks, Wiens Universitet,

Mario Wallner og Ralf Totschnig, begge GeoSphere Austria (fig. 3). Undersøgelsen blev betalt vha. en donation fra Lise og Poul Lund, der forvaltes af Danmarks Naturfond. Der var forskellige udfordringer, som der skulle tages hensyn til. Bl.a. kræver en præcis placering et godt GPS-signal, hvilket kun kunne sikres under de nøgne træer, hvilket betød, at

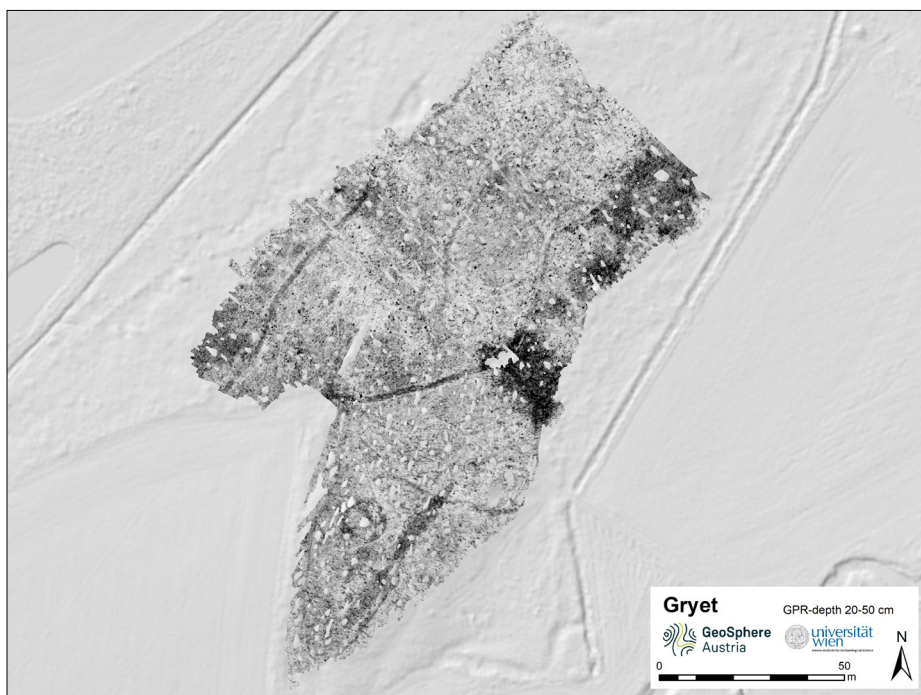

Fig. 4. GPR-målingernes resultat med gravhøj og skibsformede røser i 20-50 cm's dybde. Foto: GeoSphere Austria/Universität Wien.

Fig. 5. Tre skibsformede grave optegnet med grøn farve. De runde røde strukturer viser bl.a. en gravhøj, som også viser sig på reliefkortet. Del.: Finn Ole Sonne Nielsen, Bornholms Museum.

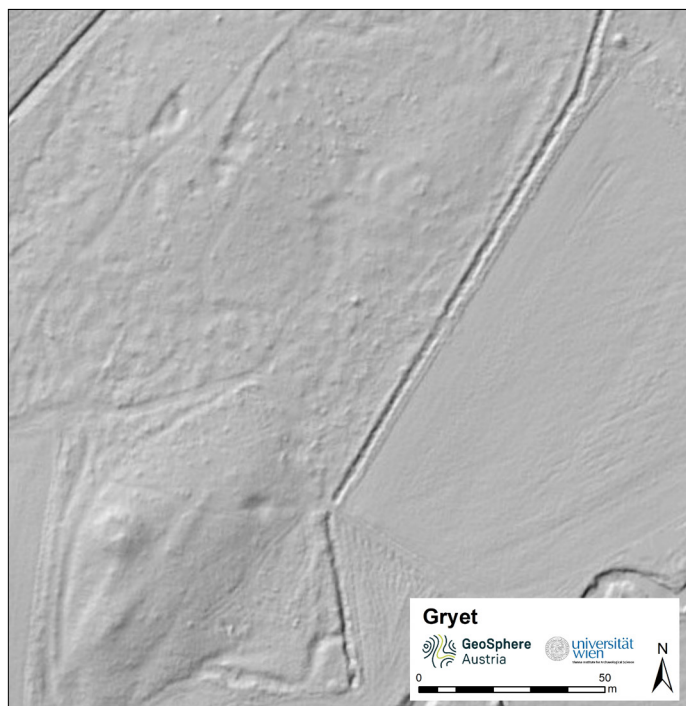

Fig. 6. Højdereliefkort (LIDAR) med gravhøje, skibsformede røser og mindre forhøjninger. Kort: Digital Terrain Model.

målingerne skulle gennemføres før løvspring. Så snart bladene springer ud, trækker vandet op gennem rødderne, og det forstyrrer faktisk målebilledet, fordi rødderne ellers fremstår som striber. Hvert eneste træ eller bautasten ses som et tomrum i målingerne, fordi måleudstyret skal manøvreres udenom dem. Målingerne skulle derfor gennemføres med et mindre apparat skubbet med håndkraft. Før det helt kunne komme i gang, skulle der ryddes op i skoven af en flok af Bornholms Museums frivillige. Skoven blev udtyndet af et team af skovarbejdere under ledelse af skovfoged Ole Holm-Pedersen fra Bornholms Regionskommune. De brugte faktisk mere tid end geofysikerne på nænsomt at rydde skoven for krat, buske, stød og væltede stammer. Det var især vigtigt for GPR-apparatet, som giver de bedste resultater ved tæt kontakt til undergrunden. Efter tre dages udfordringer i skoven lykkedes det geofysikerne at komme med nogle overraskelser som løn for alle strabadser og uden at ødelægge pladsen.

Skibsformede gravrøser

Der blev påvist endnu en gravform, som ellers er sjælden på Bornholm og næsten ukendt i resten af landet. Forventninger-

ne om at finde mere blev altså indfriet. Vi havde i hvert fald ikke forventet at finde skibsformede røser (fig. 4 og 5). Skibe i skoven og langt fra vandet. Med den nye viden kunne vi vende tilbage til reliefkortene. Landmåleren Niels-Christi-

an Clemmensen, tidligere Slots- og Kulturstyrelsen, havde adgang til de nyeste LIDAR-kort og kunne vise, at der også var svage konturer på overfladen, som svarede nøjagtig til signalerne i undergrunden (fig. 6). Og nu kunne vi også

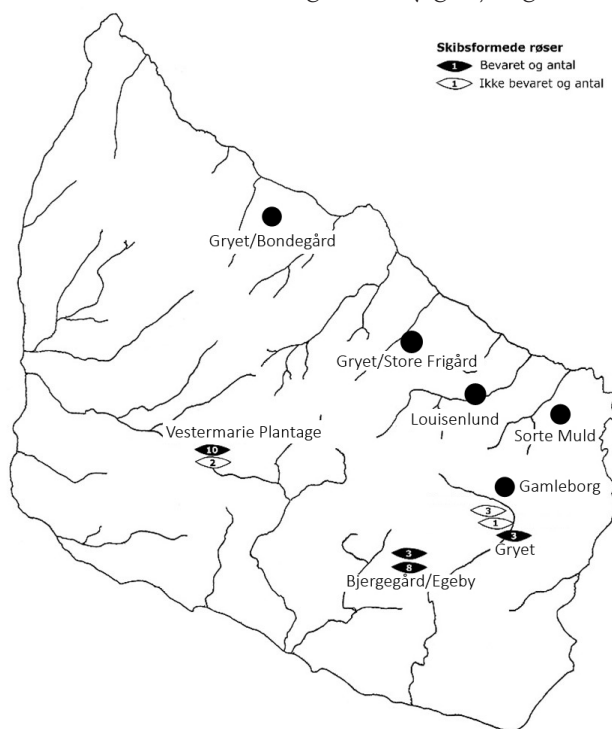

Fig. 7. "Skibsformede" røser fra sen yngre bronzealder 700-500 f.Kr. og andre nævnte lokaliteter. Med de tre nye fund i Gryet øges det samlede antal både til i alt 30, hvoraf dog alene de 24 er bevarede. Bådene i Gryet er orienteret NNØ-SSV ligesom de tre både, der fandtes ved Kirsæløkken kun 1,2 km NNV for Gryet. De fleste både har retning mod NV og solnedgang. Del.: René Laursen, Bornholms Museum.

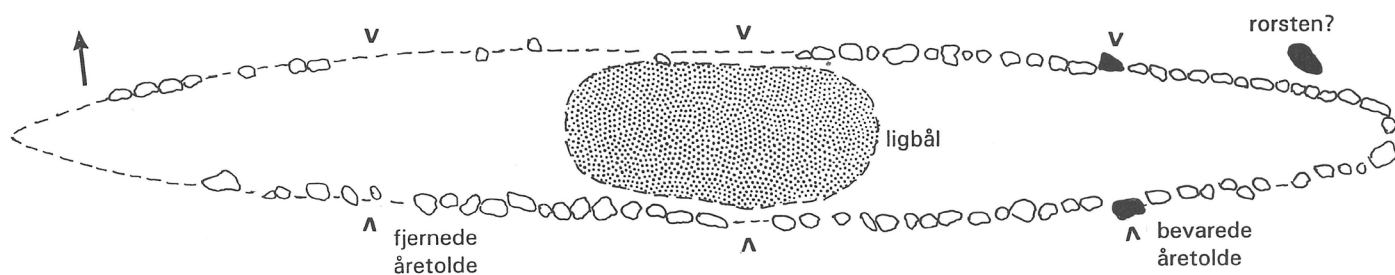

Fig. 8. Skibsførmert røse fra yngre bronzealder (700-500 f.Kr.) bevaret i Egeby, Aker. Skibet er 18,8 meter langt og 2,5 meter bredt. Skibet er ikke udgravet, og ligbålet midtskibs er derfor en rekonstruktion, men dets placering baserer sig på ældre arkæologiske undersøgelser, hvor der er påvist en sådan placering. Del.: Bornholms Museum.

se strukturerne, som dermed ikke kun ligger nede i jorden, men hvælver sig ganske svagt.

De nye fund er tre såkaldte skibsførmede gravrøser, som fremstår tydeligt på målingerne og består af et stendække formet som et "skib". Det største og nordligste er 26 meter langt, 4,5 meter bredt og orienteret NNØ-SSV. Med kun en svag forhøjning på op til 20 cm gemte det sig godt på skovbunden. Den sydligste båd ligger i forlængelse af den nordlige, men er drejet mere imod nordøst. Båden er ca. 21 meter lang og ligesom den nordlige 4,5 meter bred og 20 cm høj. Bådens sydligste del mangler, men den formodes oprindeligt at have været lige så lang som den nordlige. Delen kan være blevet fjernet i forbindelse med anlæggelsen af den lille rundhøj med den udkilede bautasten, der er placeret omtrent midtskibs. Bådene ligger på en 10 meter bred højderyg, hvor dyrkning i hver side har skabt to næsten parallelle terrassekanter i samme orientering som bådene. Terrænfaldet er mest markant i vest, hvor den tredje båd ligger, lige på kanten og tæt op til den største høj i Gryet. Båden, der ligger parallelt ca. 8 meter vest for de to langbåde, er ca. 12 meter lang, 2,5 meter bred og ca. 15 cm høj, og dens nordlige del er dækket af en sekundær rund stenrøse.

Skibsførmede røser er ikke ukendte i Østersøområdet og stammer fra den yngre bronzealder, dvs. 700-500 f.Kr. Kun 30 af dem kendes på Bornholm, alle fra den sydlige del af øen (fig. 7). Gryets "skibe" hører til blandt de større. For en god ordens skyld skal det nævnes, at ordet "skib" ikke er helt passende. Det drejer sig mere sandsynligt om

symbolske fremstillinger af de samtidige robåde. Andre steder findes der ved både med en længde over 15 meter tre sæt med små skråtstillede sten, der antyder åretolde (udskæringer til årene) (fig. 8).

Kendte steder med skibsførmede røser, som kan besøges på Bornholm, er Vestermarie Plantage og Egeby. Her havde der vist sig stenlægninger, som var dækket af en lav jordhøj. Det samme kan muligvis ses i Georadar-målingerne fra Gryet. Sejlads og skibsfremstillinger spillede en stor rolle i bronzealderens handel, trafik og ikke mindst religiøse forestillinger, hvis man bare tænker på helleristninger og indridsninger på bronzer. Og ligesom i senere perioder indgik de også i begravelsesritualer. Muligvis blev de døde sendt ud med dem på deres sidste rejse.

Datering

På Bornholm kan de ældste daterbare bautasten dateres til midt i bronzealderen omkring år 1000 f.Kr. De seneste årtiers arkæologiske udgravninger har imidlertid vist, at bautasten oftest er blevet rejst i jernalderen fra 0-800 e.Kr. En præcis datering af Gryets bautasten haves ikke, men med de skibsførmede røser er der flere tegn på en opstart af gravpladsen i yngre bronzealder. Den store høj kan anses som det ældste gravmonument i Gryet, og fremad var der gravlæggelser i 2000 år på stedet!

Bevaring i skovene

Med hensyn til moderne skovdykningspraksis er vi heldige, at de følsomme strukturer, som ligger direkte under overfladen, er bevaret. Uden fredet skov og kendskab til gravene ville skovning have været en alvorlig trussel for de

skibsførmede røser. Store maskiner, som kører på våd undergrund, kan ødelægge dem på få minutter, uden at man overhovedet lægger mærke til det. De er så uhyre sjældne i Danmark, fordi der ikke er chance for bevaring i opdyrket land – og heller ikke altid under skov og hede. Derfor er vi glade for, at Gryet, i dobbelt forstand, er fredet med beskyttelse af både naturen og fortidsminderne, og her viste det sig igen, at fredning af naturen tit også er en fordel for forhistorien!

Gryet er også et eksempel på, hvor vigtigt det er at udforske skovene og at passe på skovens fortidsminder. Det er især vigtigt i en tid, hvor meget skov rejses og plejes under andre præmisser. Men hver skov, som overføres til en mere bæredygtig og økologisk drift med hensynet til klima, vand og atmosfæren, fører til et pres på de resterende skove, hvoraf mange er i privateje. Og her ligger der også meget kendt og ukendt fra forhistorien, som skal bevares!

Jens Berthold
Arkæolog, afdelingsleder
Arkæologisk Center, Bornholms Museum
jeb@bornholmsmuseum.dk

Finn Ole Sonne Nielsen
Arkæolog, fhv. chefarkæolog
Arkæologisk Center, Bornholms Museum
fon@bornholmsmuseer.dk

Litteratur

Staal, B. 2011: Udgravningsberetning for den arkæologiske undersøgelse ved Gryet i foråret 2011. BMR 3650.